

ईशावास्योपनिषदः

वेदांच्या रचनेचा अभ्यास केला असे समजून येते की त्याचे ढोबळ मानाने चार भाग पडले आहेत जसे संहिता, ब्राह्मण, आरण्यक आणि उपनिषद.

उपनिषदे वेदांचा अंतिम भाग असल्याने त्यांना वेदांत असे सुद्धा म्हणण्याची पद्धत आहे आणि त्याच्या अभ्यासाला वेदांतिक शिक्षा.

उप +नि +सद् धातू ला क्विप् प्रत्यय जोडून उपनिषद म्हणजे (गुरुजींच्या) जवळ बसणे (आणि शिकणे).

उप आणि नि ह्या दोन उपसर्गांनी सद् धातू पासून तयार झालेला शब्द म्हणजे उपनिषद.

ईशावास्य-वृत्ति ह्या ग्रंथात उपनिषदाचे वर्णन करताना, आचार्य विनोबा भावे यांनी छांदोग्य उपनिषदातील (7.8.1)दृष्टांत दिला आहे.

यदा वै बली भवति, अथ उत्थाता भवति, उत्तिष्ठन् परिचरिता भवति,परिचरन् उपसत्ता भवति,उपसीदन् द्रष्टा भवति,श्रोता भवति,मन्ता भवति,बोद्धा भवति,कर्ता भवति,विज्ञाता भवति।छांदोग्य उपनिषद्। 7.8.1।।

जेव्हा मनुष्य बलवान् (दृढ-संकल्पित) होतो, तेव्हा तो सक्रिय होतो. आपल्या गुरु ची श्रद्धा पूर्वक सेवा करण्यासाठी उठून उभा राहतो. सेवा करता करता तो गुरुशी जवळीक साधतो.गुरुच्या जवळ जाऊन बसतो. त्यांचे जीवन ध्यानपूर्वक पाहतो. गुरुचे उपदेश ध्यानपूर्वक ऐकतो, त्यावर मनन करतो आणि त्यानुसार आचरण करतो. अंततः त्याला तशी अनुभूती प्राप्त होते. हेच उपनिषद् आहे. आचार्य विनोबा भावे यांनी त्यांच्या ग्रंथाला ईशावास्य वृत्ती असे समर्पक नाव दिले आहे असे वाटते आहे.

आणखी एक श्लोक छान्दोग्योपनिषदात वाचायला मिळतो.

ब्रह्मचारी

आचार्यकुलवासी तृतीयः अत्यन्तम् आत्मानम् आचार्यकुले अवसादयन्।। छान्दोग्योपनिषत्। 2.23.1।।

धर्माचा (तीन भाग 1 यज्ञ 2 तप) तिसरा भाग म्हणजे ब्रह्मचारीने आचार्याच्या घरी राहून आत्म्याला कष्ट देणे होय.

थोडक्यात शिष्याकडे काही अपरिहार्य गुण असायला हवे. जसे आत्मबल, उत्थान, ब्रह्मचर्य गुरु सेवेसाठी शारीरिक कष्ट, गुरुसान्निध्य, जीवन निरीक्षण, श्रवण, मनन अवबोधन आचरण अनुभूती.

सर्व उपनिषदांची संख्या कदाचित शंभर पेक्षा जास्त म्हणजे 108. त्यातील ऋग्वेदाची 10, शुक्ल यजुर्वेदाची 19, कृष्ण यजुर्वेदाची 32, सामवेदाची 16 आणि अथर्ववेदांची 31.

त्यापैकी सर्वात लहान म्हणजे 12 मंत्रांचे माण्डूक्य उपनिषद त्यानंतर ईशावास्योपनिषद 18 मंत्रांचे आणि सर्वात मोठे छांदोग्य उपनिषद त्यामध्ये 627 मंत्र आहेत.

ईशावास्योपनिषद हे शुक्ल यजुर्वेदात 40 वा अध्याय होय. म्हणजे वर सांगितल्याप्रमाणे ते 'संहिता' च्या शेवटी आलेले आहे. काही उपनिषदे 'ब्राह्मण' नंतर आलेली आहेत. त्यावरून ईशावास्योपनिषदाला संहिता उपनिषद असे सुद्धा म्हणतात.

उपनिषदांचा आशय दोन व्यक्तींच्या संवादांतून आपल्या समोर येतो जसे कठोपनिषदात यम आणि नचिकेताचा संवाद. बृहदारण्यक उपनिषदात याज्ञवल्क्य आणि मैत्रेयी यांच्यातील संवाद प्रसिद्ध आहे. तसे ईशावास्योपनिषदात कोणाचाही संवाद घडलेला दिसत नाही. प्रश्नोपनिषद् तर प्रश्न-उत्तरांच्या स्वरूपातच विशद केले आहे.

जशी इतर उपनिषदांना निरनिराळी नावे आहेत तसे ईशावास्योपनिषद हे त्याचे नाव असे नसून त्यामध्ये असणाऱ्या पहिल्या मंत्रातील पहिला शब्द ईशावास्यमिदम् ह्या वरून ते तसे ओळखले जाते. ज्ञानमार्ग दाखवणारे असे ह्या उपनिषदाचे वर्णन करता येईल. उपनिषद जसा स्त्रीलिंगी शब्द आहे त्याचप्रमाणे माऊली स्वरूप त्याचे लक्ष्य असते असे म्हटले तर वावगे ठरू नये.

ईशावास्योपनिषदाचा शांती मंत्र खालील प्रमाणे

"ॐ पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥"

ह्या शांतीमंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

सत् चित आनंद परब्रह्म स्वरूप संपूर्ण आहे आणि हे दृश्य जग सुद्धा संपूर्णच आहे. संपूर्णातून संपूर्ण निर्माण होते, तेही संपूर्ण च आहे. संपूर्णातून संपूर्ण वजा केलं तरी संपूर्णच शिल्लक राहते.

त्याने निर्माण केलेले विश्व अमर्याद आहे, त्यातून काहीही काढले तरी ते अमर्यादितच राहणार. एका दिव्याच्या ज्योती दुसरा दिवा पेटविला तरी पहिल्या दिव्याचा प्रकाश तेवढाच राहतो. ब्रह्म हे एकमेव सत्य आहे, त्याने निर्माण केलेले विश्व नष्ट झाले तरी ब्रह्म तसेच राहणार असे ह्या शांतीमंत्राद्वारे सांगायचे आहे.

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत्।

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥१॥

जगत्याम् यत् किम् च जगत् इदम् सर्वम् ईशा वास्यम्। तेन त्यक्तेन भुञ्जीथाः। कस्यस्वित् धनं मा गृधः ॥

जगत्याम् ब्रह्मांडात जगती स्त्री स. ए. व.

यत् जे यद् नपुं. प्र. ए. व.

किम् काही किम् नपुं. प्र. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

जगत् (चेतनायुक्त) जग नपुं. प्र. ए. व.

जञ्ज् धातू युद्ध करणे शतृ प्रत्यय

इदम् हे इदम् नपुं. प्र. ए. व.

सर्वम् सर्व नपुं. प्र. ए. व.

ईशा परमेश्वराने ईश् पु. तृ. ए. व.

वास्यम् व्याप्त वास्य नपुं. प्र. ए. व.

वस् धातू आच्छादित करणे

तेन त्याचे तद् नपुं. तृ. ए. व.

त्यक्तेन त्यागून त्यज् धातू त्याग करणे क्त प्रत्यय नपु. तृ. ए. व.

भूञ्जीथाः उपभोगले पाहिजे भुज् धातू आत्मने विधीलिङः लकार म. पु. ए. व.

कस्यस्वित् कोणाचेतरी कस्य किम् पु. ष. ए. व.

स्वित् अव्यय सू+इ धातु

धनं धन नपुं. पु. ए. व.

मा नको

अगृधः लालसा गृध् धातू इच्छा असणे परस्मैपदी लुङःलकार म. पु. ए. व.

ईशा वास्यमिदं सर्वम् ह्या प्रथम मंत्रामुळे ईशावास्योपनिषद असे नाव असलेल्या ह्या उपनिषदाच्या माध्यमातून ज्ञानाचे आणि उपदेशांचे/दृष्टि चे मिळालेले हे जणू भांडारच आहे. शुक्ल यजुर्वेदाच्या 39 व्या संहितेनंतरचा 40वा अध्याय म्हणजेच हे उपनिषद ज्याचे नावच आत्मज्ञान असे आहे.

ईशावास्य ह्या शब्दापासून सुरवात झालेला हा श्लोक. ईश शब्दाच्या तृतीया विभक्तीने ईशा म्हणजे ईश्वराकडून सगळी कडे व्यापलेले हे जग. ईश्वराचे सर्वव्यापी अस्तित्व दर्शवतो. वास्य म्हणजे आच्छादन हे नेहमीच आच्छादित गोष्टींपेक्षा मोठे असते म्हणजेच ईश्वर सर्वश्रेष्ठ आहे. श्रीमद्भगवद्गीते मध्ये परमेश्वर अणूरेणूत भरलेला आहे असे सांगितले आहेच.

जगती ह्या शब्दाचा अर्थ पृथ्वी असा असला तरी त्यामधून गती सूचित केली आहे. सूर्याभोवती आणि स्वतः भोवती पृथ्वी फिरते हे तर वैज्ञानिक सत्य. त्यामुळे पृथ्वीवरील सर्वच गतीमान आहे.

हे सर्व काही ईश्वराचेच आहे हा विचार कश्मीर शैव तत्त्वज्ञान, अद्वैत वाद ह्या मध्ये सुद्धा सांगितलेला आहेच.

ईश म्हणजे स्वामी. ईशा आवास्यम् म्हणजे ह्या जगताचा आधार असा सुद्धा दुसरा अर्थ लावता येईल. जेथे गती आहे तेथे शक्ती सुद्धा आहे. शक्ती हे शिवाचे अर्धांग. चेतना शक्ती चराचरात भरून राहिली आहे हे विधान अगदी योग्य आहे.

लोकशाहीतील सर्वात महत्वाचे मूल्य म्हणजे सार्वजनिक विश्वास. पब्लिक ट्रस्ट.

आपल्या सर्वांना ट्रस्ट हि कल्पना माहीत आहे. आपला देश, ह्या देशातील सर्व संसाधने हे सर्व नागरिकांचे आहे असे मानले जाते. त्यामुळेच सरकारने ह्या देशाला पब्लिक ट्रस्ट असे मानून काम करणे अपेक्षित आहे.

हि कल्पना आली कुठून? असा विचार केला तर त्याचे मूळ ईशावास्योपनिषदाच्या ह्या पहिल्या श्लोकात असावे असे वाटते.

मार्क्सवादाचे सुद्धा मूळ तत्व 'सर्वांचा मालकी हक्क ' हेच आहे.

सर्व काही ईश्वराचेच आहे असे सांगून झाल्यावर, त्याचा उपभोग घ्या असे म्हटले आहे. पण हा उपभोग कसा घ्यावा? केवळ भोगभाव मनात नसावा तर त्याच बरोबर कृतज्ञ किंवा आदरभाव पण असावा, त्याबरोबर भक्तीभाव असणार आहेच.

आपली आई आपले संगोपन करते तर ही सृष्टी आपल्या संगोपनाचे नियोजन करते. नैसर्गिक संसाधनांचा उपभोग घेताना त्याकडे मातेच्या आदरभावाने पाहणे अपेक्षित आहे. भूमाता, गंगामाता, तुलसीमाता ह्या शब्दांमागे असाच कृतज्ञ भाव आहे.

अनासक्त राहून केलेल्या कर्माचे बंधन रहात नाही असे आपण श्रीमद्भगवद्गीतेत वाचले आहे. उलट हे ईश्वराच्या जवळ जाण्याचे साधन ठरते. म्हणजेच निष्काम कर्मयोगाचा पुरस्कार ह्या उपनिषदात सुद्धा केला आहे. ह्या ईश्वरमय जगाचा त्यागपूर्वक भोग घ्यायचा आहे म्हणजेच आपल्या मधील स्वार्थ आणि अहंकाराचा त्याग करायचा आहे. जी गोष्ट आपण निर्माण केलेली नाही त्यावर कोणाचाच हक्क नाही म्हणूनच कर्मयोगातील स्थितप्रज्ञता अंगिकारली पाहिजे.

कोणी वंचित तर राहू नये पण त्याची आसक्ती असू नये. गीतेच्या 3.37 श्लोकात सांगितल्याप्रमाणे माणसामध्ये रजोगुणाचे प्राबल्य असेल तर अभिलाषा निर्माण होते. गीतेच्या 3.18 श्लोकात पंचमहाभूतांचा आदर करा असे सांगितले आहेच.

ह्या मंत्र चा थोडक्यात अर्थ असा की हे सर्व जग ईश्वराचे आवास आहे, ह्या सर्वांचा त्याग करून उपभोग घेतला पाहिजे. दुसऱ्या कोणाच्याही संपत्ती ची लालसा ठेवू नकोस.

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।

एवं त्वयि नान्यथेतोऽस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥ 2॥

इह कुर्वन् एव कर्माणि शतम् समाः जिजीविषेत् एवम् त्वयि अन्यथा इतः न अस्ति नरे कर्म न लिप्यते।

इह इहलोक अव्यय

कुर्वन् करताना कृ धातु करणे कृ धातु +शतृ प्रत्यय तनादिः पुं. प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

कर्माणि कर्मे कर्मन् नपुं. प्र. ए. व.

शतम् शत नपुं. प्र. ए. व.

समाः युगे समा स्त्री. द्वि . ब. व.

जिजीविषेत् जगण्याची इच्छा जीव् धातु जगणे+सन् कर्तरि प्रयोगः विधिलिङ् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ए. व.

एवम् असे अव्यय

त्वयि तुमचे युष्मद् स. ए. व.

अन्यथा अव्यय

इतः ह्यापेक्षा अव्यय

न अव्यय

अस्ति आहे अस् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

नरे माणसात नर पुं. स. ए. व.

कर्म कर्मन् नपुं. प्र. ए. व.

न अव्यय

लिप्यते लिपते लिपं धातु कर्मणि प्रयोगः लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ए. व.

पहिल्या मंत्राचा संदर्भ घेऊनच हा मंत्र वाचला पाहिजे. सर्वत्र ईश्वराचे अस्तित्व आहेच आणि माणसाने काहीच निर्माण केलेले नाही तर मग त्याची आसक्ती का असावी आणि अहंकार तरी का असावा? थोडक्यात निरपेक्ष बुद्धीने आपण आपले कर्म करणे श्रेयस्कर. हाच विचार श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 3 व्या अध्यायात ज्याचे नाव कर्मयोग आहे त्यामध्ये सांगितला आहे. हा मंत्र केवळ कर्मयोगीसाठीच आहे असे वाटते. आणि कर्मयोगा द्वारे परमेश्वराला जोडून घ्यायचे असेल तर पहिल्या आणि दुसऱ्या मंत्रात दिलेले उपदेश हाच मार्ग आहे असा निष्कर्ष ह्या मंत्रातून काढता येईल. बरेचदा कर्मसंन्यास म्हणजे कर्म करायचेच नाही असे काहींना वाटते. त्याचे स्पष्टीकरण श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 3 व्या अध्यायातील 4 थ्या श्लोकात दिलेले आहे. तेथे असे म्हटले आहे की कर्माचा आरंभ केला नाही म्हणून काही निवृत्ती प्राप्त होणार नाही. आणि कर्माचा केवळ (भौतिक पातळीवर) त्याग केला म्हणून पूर्णत्व प्राप्त होत नाही.

त्याही पुढे जाऊन काहींना असे सुद्धा वाटते की जर कर्मच करायचे नसेल तर जगायचे तरी कशाला? ह्या गोंधळलेल्या मनस्थिती साठी सुद्धा मार्गदर्शक ठरणारा उपदेश ह्या मंत्रात सांगताना अगदी 100 वर्षे कर्म करीत जगावे असे म्हटले आहे.

ह्या मंत्रात कर्मणि आणि कर्म असे दोन्ही शब्द वापरले आहेत. ह्या दोन्ही मध्ये काय फरक आहे? कर्मणि म्हणजे शास्त्रात सांगितलेली कर्मे, नियत कर्मे वगैरे. आणि दुसऱ्या कर्माचा अर्थ आपण जे कर्म करायचे ठरवले असेल ते आणि त्याला जोडून येणारी कर्मफळे. आता सहाजिकच प्रश्न असा पडतो की कर्म कसे, कोणते करावे?

कोणालाही कर्म न करता जगता येणे केवळ अशक्य. मग कर्मयोगी होण्यासाठी करावे तरी काय?

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः। यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते॥श्रीमद्भगवद्गीता। 18.11॥

कारण देहधारी माणसाला कर्माचा सम्पूर्ण त्याग करणे सम्भव नाही म्हणून जो कर्मफळांचा त्याग करतो, त्यागी आहे.

ह्या मंत्रात 'नर'असा शब्द वापरला आहे. न रमति इति नरः, जो कोणत्याही कर्मात रमत नाही तो नर.

यज्ञासाठी (कर्तव्यपालनासाठी) केलेल्या कर्मा व्यतिरिक्त अन्य कर्म करणारा पुरुष कर्मबंधनात सापडतो. म्हणून हे कौन्तेय! आसक्ती रहीत होऊन केवळ कर्तव्य पालन करावे श्रीमद्भगवद्गीता। 3.8॥

कर्मयोगी कडे काही गुण असलेच पाहिजेत, जसे कर्तव्य, नम्रता, निष्पक्षता आणि निःस्वार्थ. म्हणूनच जो पुरुष मनापासून सर्व इन्द्रियांवर ताबा ठेवून, अनासक्त होऊन कर्मेन्द्रियांद्वारे कर्मयोग साधतो तो श्रेष्ठ योगी मानला जातो असे श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 3 व्या अध्यायातील 9 व्या श्लोकात म्हटले आहे.

कर्म त्याग म्हणजे कोणत्याही प्रकारची अतिरेकी कृती नव्हे. आसक्ती विरहित जीवनाचा आनंद झाला पाहिजे. संपूर्ण मनापासून कर्मयोगी ची वैशिष्ट्ये अंगिकारली पाहिजेत.

अशा पद्धतीने कर्म करणारा नर कोणत्याही कर्मबंधनात अडकत नाही.

न माम् कर्माणि लिम्पन्ति।श्रीमद्भगवद्गीता। 4.14॥

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हया जगात कर्म करीतच शंभर वर्षे जगण्याची इच्छा धरावी. एवढेच तू करू शकतो. दुसरा पर्याय नाही. असे केल्याने माणसाला कर्म बंधनकारक नसते.

असूर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । ताँस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥ 3॥

ते असूर्याः नाम लोकाः अन्धेन तमसा आवृताः ये के च आत्महनो जनाः तान् ते प्रेत्य अभिगच्छन्ति

ते ते तद् पुं. प्र. ब. व.

असूर्याः असूर असूर्य पुं. प्र. ब. व.

नाम नामक नामन् नपुं. प्र. ए. व.

लोकाः लोक लोक पुं. प्र. ब. व.

अन्धेन अज्ञानाने अन्ध पुं. तृ. ए. व.

तमसा तमोगुणांनी तमस् नपुं. तृ. ए. व.

आवृताः झाकोळून गेले आहेत आवृत पुं. प्र. ब. व.

ये जे यद् पुं. प्र. ब. व.

के कोणी किम् पुं. प्र. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

आत्महनः आत्मघातकी आत्महन् पुं. प्र. ए. व.

जनाः जगात जन पुं. प्र. ब. व.

तान् त्या तद् पुं. द्वि. ब. व.

ते ते तद् पुं. प्र. ब. व.

प्रेत्य मृत्यू नंतर प्र+इ धातु+ल्यप् प्रत्यय

अभिगच्छन्ति परत जातात अभि+गम् धातु जाणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

आधीचा मंत्र कर्मयोगी साठी होता असे म्हटले तर आता हा मंत्र ज्ञानयोगी साठी आहे असे म्हणण्यापेक्षा आत्मज्ञान हेच आपल्या आयुष्याचे लक्ष्य असे सांगणारा आणि अज्ञानी माणसाची निंदा करणारा आहे असे म्हणता येईल.

ह्या मंत्रातील असुर्या शब्दाचा अर्थ दोन प्रकारे लावता येईल जसे असूर म्हणजे दैवी प्रवृत्ती च्या विरुद्ध. असुर शब्दाची व्युत्पत्ति 'असुषु रमन्ते इति असुरः अशी करतात, असु म्हणजे प्राण. म्हणजे जो प्राणात /इन्द्रियात रमतो असा. आणि दुसरा सूर्यरहित. न सूर्य इति असुर्य. सूर्य म्हणजे तेज, अंधकार दूर करणारा प्रकाश. त्यामुळे दुसरा अर्थ जास्त बरोबर आहे. आचार्य विनोबा भावेंनी ह्या तीन मंत्रांची तुलना त्रिगुणांशी केली आहे. जसे पहिल्या मंत्रात सात्त्विकगुण दर्शवला आहे दुसऱ्या मंत्रात रजोगुण तर ह्या मंत्रात तमोगुण.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 16 व्या अध्यायात दैवी आणि आसुरी गुणांचे विस्ताराने वर्णन केले आहे.

आत्मज्ञानाचे संपादन पायरी पायरीने होत असावे. ज्यामधे होते आसुरी गुणांचे दैवी गुणांमध्ये परीवर्तन. अशी स्थित्यंतरे घडत असताना काहीना स्वर्गसुखाची इच्छा होऊ शकते. कारण स्वर्गाचे वर्णन अतिशय रंजक असे वाचायला मिळते.

स्वर्गे लोक न भयं किञ्चनास्ति न तत्र त्वं न जरया बिभेति।

उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शेकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥कठोपनिषद् 1.1.12॥

पण स्वर्गप्राप्ती ही काही कायम टिकणारी स्थिती नाही. आपल्या कर्मांची फळे स्वर्गात भोगून माणसे परत पृथ्वीतलावर येतात असे श्रीमद्भगवद्गीतेत श्रीभगवानकृष्णांनी स्पष्ट म्हटले आहे. म्हणजे त्याही पेक्षा वरचे लक्ष्य आपण ठेवले पाहिजे. ज्याचे सविस्तर विवेचन मोक्षसंन्यासयोगात म्हणजे श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 18 व्या अध्यायात वाचायला मिळते.

ह्या मंत्रात आत्महन असा शब्द वापरला आहे. खरे तर आत्म्याचा नाश होत नाही असे आपण श्रीमद्भगवद्गीतेत वाचले आहे. मग ह्या मंत्रात त्याचा अर्थ कसा लावायचा?

आत्म्याच्या विरोधी आचरण करणारे आत्मघाती. आधीच्या दोन्ही मंत्रांचा येथे एकत्रित अर्थ विचारात घेतल्यास असे म्हणता येईल की ईश्वराच्या अस्तित्वाकडे दुर्लक्ष करून केवळ विषयांचा यथेच्छ भोग घेत राहाणे म्हणजे आत्मघात करण्यासारखेच आहे. पापपुण्याच्या कल्पनांनुसार अशा आत्मघातकी लोकांचा पुनर्जन्म अटळ आहे.

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत्।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः॥6.5॥

आपणच आपल्याद्वारे उद्धार करावा, आपले अधःपतन नाही. कारण आपणच आपले मित्र आहोत आणि आपणच आपले शत्रू. असे श्रीभगवानकृष्णांनी सांगितले आहेच.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ते असुरी नामक लोकांचे जग अज्ञान आणि अंधकाराने वेढलेले आहे, त्या जगात आत्मघातकी लोक मृत्यूनंतर परत जातात.

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्वमर्षत् ।

तद्धावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो मातरिश्वा दधाति ॥ 4 ॥

अनेजत् एकम् मनसः जवीयः देवाः एनत् न आप्नुवन् तत् पूर्वम् अर्षत् तिष्ठत् धावतः अन्यान् अत्येति तस्मिन् मातरिश्वा अपः दधाति।

अनेजत् अचल न एजत् एज् धातु चमकणे/कंपन होणे शतृ प्रत्यय

एकम् अद्वितीय एक नपुं. प्र. ए. व.

मनसः मनापेक्षा मनस् नपुं. पं. ए. व.

जवीयः वेगवान् जवीयस् नपुं. पं. ए. व.

जव वेग

जव + इनिः

जव+ईयसुन

देवाः इन्द्रिये देव पुं. प्र. ब. व.

एनत् हया इदम् नपुं. द्वि. ए. व.

न अव्यय

आप्नुवन् प्राप्त करून आप् धातु कर्तरि लङ्: लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

पूर्वम् पूर्वी पूर्व पुं. द्वि. ए. व.

अर्षत् गेलेले ऋष् धातु जाणे शतृ प्रत्यय आर्ष रूप

तिष्ठत् स्थिर स्था धातु शतृ प्रत्यय नपुं. द्वि. ए. व.

धावतः धावणारे धावत् धाव् धातु शतृ प्रत्यय पुं. द्वि. ब. व.

अन्यान् इतर अन्यत् पुं. द्वि. ब. व.

अत्येति मागे टाकते अति+एति इ धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

तस्मिन् त्या तद् पुं. स. ए. व.

मातरिश्वा वायू प्राण मातारिश्वन् पुं. प्र. ए. व.

मातरि मातृ स. ए. व.

शिव धातु वाढणे

अपः पाणी अप् स्त्री. द्वि. ए. व.

आप् क्विप् प्रत्यय

दधाति धारण करतो धा धातु धारण करणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

पहिल्या मंत्रात उल्लेख केलेल्या ईश तत्त्वाचे विस्ताराने वर्णन ह्या मंत्रात केले आहे. आत्मतत्त्वाचे वर्णन करताना परस्पर विरोधी वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत.

अन्+एजत् =अनेजत् एज धातु म्हणजे कंप पावणे. ईश तत्त्व अनेजत् म्हणजे अचल आहे, असे सुरवातीला म्हटले आहे. त्यानंतर ते आत्मतत्त्व गतीमान आहे असे सुद्धा म्हटले आहे. आत्मतत्त्व सर्वव्यापी आहे हे आपण आधीच्या मंत्रात वाचले आहेच. मग आणखी कुठे जाण्यास आत्मतत्त्वाला वावच नाही. आत्मा गतिमान आणि गतिहीन दोन्ही आहे, हे आपल्याला हास्यास्पद वाटते कारण आपण अशा गोष्टीची कल्पना करू शकत नाही. आपल्या मनाचा दाहि दिशांना, तीनही काळात आणि अंतर्बाह्य संचार चालू असतो. प्रकाशाला सूर्याकडून पृथ्वी कडे यायला 9 मिनिटे लागतात, त्यापेक्षाही जास्त वेगाने मन कुठेही संचार करू शकते. आत्मतत्त्व मनाच्या गतीपेक्षा सुद्धा गतीमान आहे असे म्हटले आहे. त्यामुळे असे सुद्धा म्हणता येईल की आत्मतत्त्व अती गतीमान असल्याने स्तब्ध वाटते. पृथ्वी सूर्याभोवती फिरते त्यामुळे पृथ्वी वरची प्रत्येक गोष्ट 'चल ' आहे. प्रत्येक गोष्टीतील अणुरेणू कंप पावतात. तसा आत्मतत्त्वाचा कंप होत नाही, असा अर्थ घ्यायला हरकत नाही. इन्द्रियांचे काम आहे सर्व गोष्टींचे रूप रस गंध स्पर्श ह्या स्वरूपात ज्ञान करून घेणे. मात्र हे असे एकमेव आत्मतत्त्व जे पूर्वीपासूनच आहे त्याला जाणून घेण्यास इन्द्रिये असमर्थ आहेत. त्याच्या व्यापक स्वरूपामुळेच ते इतर गतीमानांना सुद्धा मागे टाकते.

ह्या मंत्रात मातरिश्व म्हणजे अन्तरिक्षात विचरण करणाऱ्या वायूचा उल्लेख केला आहे.

मातर्यन्तरिक्षे श्वयतीति मातरिश्वा।असे पवनदेवाचे वर्णन केले आहे.

शंकराचार्यांनी त्यांच्या भाष्यात मातरिश्वा वायू अग्नी, सूर्य आणि पर्जन्य यांची कामे करतो असे म्हटले आहे. अग्नी आणि पर्जन्य वायू शिवाय कर्म करू शकत नाहीत. शास्त्रीय दृष्ट्या काही वायूंचा संयोग म्हणजेच जल. अप म्हणजे कर्म असाही अर्थ आहे. म्हणून अपस् म्हणजे कर्म प्रवाह असा अर्थ वाचायला मिळतो. सूर्याचा प्रकाश पोकळी तुन प्रवास करू शकतो पण ध्वनी वहन वायू शिवाय होऊ शकत नाही.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

एकमेव अचल आणि मनापेक्षाही वेगवान आहे. पुढे धावणाऱ्या त्याला इन्द्रिये प्राप्त करू शकत नाहीत. स्थिर असणारे ते धावणाऱ्या इतरांच्या पुढे असते अंतरिक्षात संचार करणारा वायू जल धारण करतो.

तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वन्तिके। तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥ 5 ॥

तत् एजति तत् न एजति तत् दूरे तत् उ अन्तिके तत् सर्वस्य अन्तरस्य तत् अस्य सर्वस्य बाह्यतः।

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

एजति हालचाल करतो एज् धातु कम्पन होणे भ्वादिः कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पुं. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

न अव्यय

एजति हालचाल करतो एज् धातु कम्पन होणे भ्वादिः कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पुं. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

दूरे दूर नपुं. स. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

उ

अन्तिके समीप अन्तिक नपुं. स. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

सर्वस्य समस्त सर्व नपुं. ष. ए. व.

अन्तरस्य आतमध्ये अन्तर नपुं. ष. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

अस्य ह्या इदम् नपुं. ष. ए. व.

सर्वस्य समस्त सर्व नपुं. ष. ए. व.

बाह्यतः बाहेर बाह्यत पुं. प्र. ए. व.

४थ्या मंत्रात आत्मतत्त्वाचे वर्णन केले होते. ह्या मंत्रात आत्म्याची व्याप्ती बद्दल विस्ताराने सांगितले आहे. ईश आणि आत्मा दोन्ही पुल्लिंगी शब्द पण येथे नपुंसकलिंगी शब्द वापरला आहे. त्यासाठी ते (ब्रह्मतत्त्व) असा शब्दप्रयोग केला आहे.

हा मंत्र वाचल्यावर श्रीमद्भगवद्गीतेच्या १३ व्या अध्यायातील १४ आणि १५ व्या श्लोकाची आठवण झाली.

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति॥१३.१४॥

परमात्मा सर्वव्यापी आहे, सर्वत्र त्याचे हात, पाय, नेत्र, मस्तक, मुख आणि कान आहेत.

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम्।

असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥१३.१५॥

परमात्मा सर्व इन्द्रियांचे उगमस्थान असला तरी इन्द्रिय विरहित, अनासक्त, सर्वांचा पालनकर्ता असा आहे. भौतिक प्रकृतीच्या गुणांचा भोक्ता असूनसुद्धा गुणविरहीत असा आहे.

हया मंत्रात ब्रह्मतत्वाचे वर्णन अंतर्बाह्य व्यापक असे म्हटले आहे. असेच वर्णन

माण्डुक्योपनिषदात वैश्वानर आणि तैजस असे केले आहे.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

ते (परमतत्त्व) गतीशील आहे आणि स्थिर सुद्धा आहे. ते सर्वात दूर आहे आणि निकटतम सुद्धा.
ते हया सर्व (जड चेतन जगत्) च्या आत आहे आणि बाहेर सुद्धा.

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥ 6 ॥

यः तु सर्वाणि भूतानि आत्मनि एव अनुपश्यति सर्वभूतेषु च आत्मानम् ततः न विजुगुप्सते।

यः जो यद् पुं. प्र. ए. व.

तु परन्तु अव्यय

सर्वाणि सर्व नपुं. प्र. ब. व.

भूतानि सजीवांना भूत नपुं. प्र. ब. व.

आत्मनि आत्म्यामध्ये आत्मन् पुं. स. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

अनुपश्यति पाहतो अनु+दृश् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

सर्वभूतेषु सर्व सजीवांमध्ये सर्वभूत नपुं. स. ब. व.

च सुद्धा अव्यय

आत्मानम् स्वतः आत्मन् पुं. द्वि. ए. व.

ततः त्यानंतर अव्यय

न अव्यय

विजुगुप्सते घृणा करतो वि+गुप् धातु घृणा करणे कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

आधीच्या मंत्रात आत्मतत्त्वाचे वर्णन वाचले आता ह्या मंत्रात मुमुक्षू व्यक्तीचे वर्णन केले आहे. आत्मज्ञान प्राप्त झाल्यावर त्याची निष्पत्ती काय होते ते ह्या मंत्रात सांगितले आहे. ह्या मंत्रातील जुगुप्सा हा गुप् धातु पासून तयार झालेला शब्द महत्वपूर्ण आहे. मानसशास्त्रीय दृष्ट्या एक व्यक्ती दुसऱ्या व्यक्तीचा/गोष्टीचा तिरस्कार का करतो ह्याची कारणे शोधली असता असे दिसून येते की ज्या गोष्टी आपल्याला अप्रिय, अस्वच्छ आणि असुरक्षित वाटतात त्याबद्दल आपल्याला घृणा वाटू शकते. सध्याच्या काळात निरनिराळ्या पातळीवर सापत्नभाव दिसून येतो जसे धार्मिक, आर्थिक सामाजिक, सांस्कृतिक तसेच राजनीतिक सुद्धा. अगदी वैयक्तिक पातळीवर सुद्धा अवास्तव अपराधीपणाच्या भावनेतून स्वतःची घृणा वाटू लागते. त्या दृष्टीने हा मंत्र फार महत्वपूर्ण. ह्या सर्वांवर एकच उपाय, ते म्हणजे आत्मप्रेम.

कठोपनिषद् 2.1 च्या शंकरभाष्यामध्ये आत्म्यासंबंधी लिङ्ग पुराणातील संदर्भ दिला आहे.

यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह। यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते

लिङ्ग पुराण॥ 1.70.96॥

आत्मा म्हणजे जो सर्व काही प्राप्त करतो, ग्रहण करतो आणि विषयांचा उपभोग घेतो, जो नित्य आणि शाश्वत आहे, त्याला आत्मा म्हणतात.

श्रीमद्भगवद्गीतेचा 12 वा अध्याय समत्वावरच आधारित आहे.

ज्याने आनंदस्वरूप ब्रह्म तत्त्व जाणले आहे कसले आले आहे दुःख, द्वेष आणि भ्रम. त्याच्या शोक करण्यासाठी काही कारणच उरलेले नाही. अशी व्यक्ती सर्वांकडे प्रेमभावनेनेच पाहते. कारण त्याला सर्व काही त्यानेच निर्माण केले आहे हे समजून चुकले आहे. जसे श्रीभगवानकृष्णांनी अर्जुनाला सांगितले

यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम्।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ॥13.27॥

चर आणि अचर जे काही अस्तित्व तुला दिसते आहे ते सर्व क्षेत्र आणि क्षेत्रज्ञ च्या संयोगानेच झाले आहे असे समज. श्रीमद्भगवद्गीता। 13.27॥

अशा ज्ञानी माणसाची चित्तवृत्ती आता कशी असावी? जसे

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि।

ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः॥6.29॥

समदर्शी योगयुक्त असा, सर्वत्र सर्व सजीवांमध्ये परमात्मा आणि परमात्म्याला सर्व सजीवांमध्ये पाहतो.

श्रीमद्भगवद्गीता। 6.29॥

आत्मज्ञान झाल्याची हिच खूण आहे.

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।

विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति॥13.28॥

जो नश्वर अशा सर्व जीवांमध्ये समभावाने स्थित असा अविनाशी परमात्मा पाहतो, तोच पाहतो.

श्रीमद्भगवद्गीता। 13.28॥

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

परंतु जो सर्व प्राणीमात्रांना आत्मस्वरूप पाहातो, तसेच सर्व प्राणीमात्रांमध्ये आत्मस्वरूपाला पाहातो, तो कुणाचाही द्वेष करीत नाही.

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥ 7 ॥

यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मा एव अभूत विजानतः तत्र कः मोहः कः शोकः एकत्वम् अनुपश्यतः।

यस्मिन् ज्याच्याकडे यद् नपुं. स. ए. व.

सर्वाणि सर्व सर्व नपुं. प्र. ब. व.

भूतानि सजीव भूत नपुं. प्र. ब. व.

आत्मा आत्मन् पुं. प्र. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

अभूत् होतो भू धातु कर्तरि लुङ् लकार प्र. पु. ए. व.

विजानतः जाणणारा वि+ज्ञा धातु शतृ प्रत्यय जानत् नपुं. पं. ए. व.

तत्र तेथे अव्यय

कः काय किम् पुं. प्र. ए. व.

मोहः मोह मुह् धातु घञ् प्रत्यय पुं. प्र. ए. व.

कः काय किम् पुं. प्र. ए. व.

शोकः शोक शुच् धातु घञ् प्रत्यय पुं. प्र. ए. व.

एकत्वम् एकत्व नपुं. प्र. ए. व.

अनुपश्यतः पाहणारा अनु+दृश् धातु शतृ प्रत्यय अनुपश्यत् नपुं. पं. ए. व.

आधीच्या मंत्रात ज्याला आत्मतत्त्वाचा बोध झाला आहे तो कधीच कोणाचाही द्वेष करू शकत नाही असे म्हटले होते आता ह्या मंत्रात आत्म उन्नति ची आणखी दोन वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. ती म्हणजे अशा व्यक्तीला भ्रम नसतो आणि दुःख सुद्धा नसते. दुसऱ्या प्रती द्वेष आणि स्वतः बदल च्या अवास्तव भ्रामक कल्पना ह्याच आपल्या दुःखाचे मूळ कारण असतात. ज्याला आत्मतत्त्वाचा बोध झाला आहे त्याला आणखी काही मिळवण्यासारखे उरलेलेच नाही तर दुसऱ्याप्रती द्वेष तरी कसा निर्माण होईल. आत्म्याला प्रत्यक्षपणे समजून घेतल्याने, माणसा-माणसातील सर्व भेद भ्रामक आहेत त्याला कळून चुकले आहे.

नष्टो मोहः स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाच्युत।

स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव॥श्रीमद्भगवद्गीता॥ 18.73॥

श्रीभगवानकृष्णांच्या कृपेने अर्जुनाला ज्ञान प्राप्ती झाली आहे, त्याचे सर्व भ्रम आणि संशय नष्ट झाले आहेत.

राग नैराश्य वेदना ह्या दुःखाच्या निरनिराळ्या छटा आहेत. ह्या मंत्रात अतिशय समर्पक असा 'शोक' शब्द वापरला आहे. शोक म्हणजे झालेल्या नुकसानीचा आढावा घेणे.

म्हणूनच शोक संदेश देण्याची पद्धत आहे. ज्याला ज्ञान प्राप्त झाले आहे त्याचे कोणतेही नुकसान होण्यास काही वावच नाही.

म्हणूनच ह्या मंत्रात असे म्हटले आहे की

ज्याच्यामध्ये च सर्व भूत एकवटले आहेत असे जाणणाऱ्याला कशामध्ये वाटणार आहे दुःख आणि कसली भ्रान्ति? त्याच्या कडे आहे केवळ एकत्व.

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणं अस्नाविरँ शुद्धमपापविद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूः
याथातथ्यतोऽर्थान् व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाभ्यः ॥ ८ ॥

सः परि अगात शुक्रम् अकायम् अव्रणम् अस्नाविरम् शुद्धम् अपापविद्धम् कविः मनीषी परिभूः
स्वयंभूः यथातथ्यतः अर्थान् शाश्वतीभ्यः समाभ्यः व्यदधात्

सः तो तद् पुं. प्र. ए. व.

परि अव्यय

अगात प्राप्त होतो इ धातु जाणे कर्तरि प्रयोगः लुङ् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ए. व.

शुक्रम् तेजःपुंज नपुं. प्र. ए. व.

अकायम् शरीरविरहीत नपुं. प्र. ए. व.

अव्रणम् अक्षत नपुं. प्र. ए. व.

अस्नाविरम् नपुं. प्र. ए. व.

स्नाविर स्नायू

स्ना धातु + वनिप् प्रत्यय

शुद्धम् निर्मळ शुद्ध शुध् धातु क्त प्रत्यय नपुं. प्र. ए. व.

अपापविद्धम् पापरहित अपाप+व्यध् धातु मारणे, दुःख देणे+क्त नपुं. प्र. ए. व.

कविः द्रष्टा कवि पुं. प्र. ए. व.

मनीषी सर्वज्ञ मनीषिन् पुं. प्र. ए. व.

परिभूः सर्वनियन्ता पुं. प्र. ए. व.

स्वयंभूः स्वेच्छी स्वयंभू पुं. प्र. ए. व.

यथातथ्यतः योग्य पद्धतीने यथातथ्यत पुं. प्र. ए. व.

अर्थान् अर्थ पुं. द्वि. ब. व.

शाश्वतीभ्यः शाश्वत शाश्वती स्त्री. पं. ब. व.

समाभ्यः कालापासून समा स्त्री. पं. ब. व.

व्यदधात् रचित वि+धा धातु धारण करणे कर्तरि लङ्: लकार परस्मैपद प्र. पु. ए. व.

प्रत्येक उपनिषदात आत्म्याचे वर्णन निरनिराळ्या पद्धतीने केलेले दिसून येते. तसे ते ह्या मंत्रात सुद्धा विविध विशेषणांनी युक्त असे वाचायला मिळते आहे.

आपल्या शरीराचे दोन प्रकारे वर्णन करता येते जसे 1. स्थूल शरीर आणि सूक्ष्म शरीर. स्थूल शरीर म्हणजे मूर्त स्वरूप जसे आपल्या शरीराची आकृती, विविध अवयव आणि सूक्ष्म शरीर म्हणजे मन बुद्धी अहंकार वगैरे. ह्या मंत्रात आत्म्याचे स्थूल शारीरिक स्वरूप पूर्णपणे नाकारले आहे. हे सांगताना अव्रण असा शब्द वापरला आहे. जेव्हा छायाचित्र काढण्याची सोय नव्हती तेव्हा माणसे त्यांच्या शरीरावरील खुणांवरून ओळखली जायची. पण आत्म्याचे स्थूल शरीर नाही आणि त्यावर खुणा सुद्धा नाहीत.

सूर्य आणि चंद्रानंतर आकाशात सर्वात तेजस्वी दिसणारा शुक्र ग्रह वैज्ञानिक दृष्ट्या अत्यंत उष्ण आणि तेजस्वी आहे, संस्कृतमध्ये या शब्दाचा अर्थ "तेज", "प्रकाश" किंवा "शुद्धता" असा होतो.

कवन करतो तो कवी. वेदांमधे कवि चा अर्थ एक द्रष्टा, ज्याच्याकडे पारलौकिक अशी दृष्टि असून तो शब्दांच्या माध्यमातून ते कथन करतो. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 8 व्या अध्यायातील 9 व्या श्लोकात आपण याचा अर्थ समजून घेतला आहे.

मनस् + ईषः मनीषिन् चा अर्थ एक बुद्धिमान, ज्ञानी, विद्वान, पंडित.

"स्वतःच्या इच्छेने निर्माण झालेला" तो स्वयंभू. आत्मतत्त्वाला अनादी म्हणतात कारण ह्याचा कशाही पासून उगम झालेला नाही.

अष्टादश पुराणेषु व्यासस्य वचनं द्वयम् ।

परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥ असा महत्त्वपूर्ण श्लोक सर्वांना माहित आहेच. ह्या श्लोकात पाप आणि पुण्याच्या कल्पना स्पष्ट होतात.

केनोपनिषदात पहिल्या खंडातील मंत्रांमधे ब्रह्माचे वर्णन विस्ताराने केले आहे. आपल्या ज्ञानेन्द्रियांच्या ज्ञान ग्रहण करण्याच्या कुवतीच्या पलिकडे ब्रह्माचे अस्तित्व आहे असे त्यात आवर्जून सांगितले आहे. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 11 व्या अध्यायातील 8 व्या श्लोकात माझे दिव्य रूप तू साध्या डोळ्यांनी पाहू शकणार नाहीस असे श्रीभगवानकृष्णांनी अर्जुनाला म्हटले आहे.

सूर्यामधे तेज कोणी निर्माण केले?

पृथ्वी हा सूर्यमालेतील एक ग्रह. पृथ्वीवरील सजीव सृष्टी सूर्यावर अवलंबून आहे. ह्याचे उत्तर श्रीभगवानकृष्णांनी अर्जुनाला 10 व्या अध्यायात दिले आहेच.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

तो सर्वव्यापी आहे, तो तेजस्वी आणि शरीररहित आहे, अन्न आणि स्नायूशिवाय, शुद्ध आणि पापरहित आहे, जो द्रष्टा आहे, सर्वज्ञ आहे, अलौकिक आहे आणि स्वयंभू सुद्धा. त्याने शाश्वत जग-निर्मात्यांची योग्यरित्या रचना केली आहे.

अन्धतमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायाँ रताः ॥ 9 ॥

ये अविद्याम् उपासते ते अन्धतमः प्रविशन्ति य उ विद्यायाँ रताः ततः भूयः इव तमः।

ये जे यद् पुं. प्र. ब. व.

अविद्याम् अ+विद्या स्त्री. द्वि. ए. व.

उपासते उपासना करतात उप+अस् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ए. व.

ते ते तद् पुं. प्र. ब. व.

अन्धतमः अज्ञानरूपी अंधकारात अन्धतमस् नपुं. प्र. ए. व.

प्रविशन्ति प्रवेश करतात प्र+विश् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ब. व.

य जो यद् पुं. प्र. ए. व.

उ सुद्धा

विद्यायाम् विद्यांमध्ये विद्या स्त्री. स. ए. व.

रताः आसक्त रत पुं. प्र. ब. व.

ततः त्यानंतर तत पुं. प्र. ए. व.

भूयः पुन्हा भूयस् नपुं. प्र. ए. व.

इव आणि अव्यय

तमः अंधःकारात तमस् नपुं. प्र. ए. व.

कर्म करावे की करू नये अशा संभ्रमात असलेल्या साधकासाठी हा मंत्र असावा. खरेतर ह्याचे उत्तर आधीच्या मंत्रात अप्रत्यक्षपणे सांगून झाले आहे. ह्या मंत्रात विद्या आणि अविद्या या दोन शब्दांचा उल्लेख आला आहे. विद्या आणि अविद्या ह्यांच्या मुळे होणाऱ्या परीणामांमध्ये खूप मोठा फरक आहे.

मुण्डकोपनिषदातील प्रथम खण्डातील पहिल्या अध्यायातील 4 आणि 5 व्या मंत्रात परा आणि अपरा विद्या ह्या बद्दल वाचायला मिळते. त्यापैकी अपरा विद्या म्हणजे ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, तसेच शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छंद आणि जोतिषशास्त्र. आणि आता परा विद्या म्हणजे जिच्यायोगे अविनाशी तत्व जाणले जाते.

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः । जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ मुण्डकोपनिषद् 1.2.8॥

जे लोक अज्ञानी असून स्वतःला बुद्धिमान पंडित समजतात ते खरे तर मूर्ख असतात आणि अंध व्यक्तीप्रमाणे चाचपडत जाणाऱ्या व्यक्तीसारखे मार्गक्रमण करतात.

मुण्डकोपनिषदातील आधीच्या मंत्रात, 1.2.7 मध्ये असे म्हटले आहे की जे नित्कृष्ट दर्जाची कर्मे सांगणारे यज्ञ करतात ते जन्ममरणाच्या चक्रात पुन्हा पुन्हा अडकतात.

याचा अर्थ मनात आसक्ती ठेवून कर्मकांडे करू नयेत आणि ज्ञान प्राप्त झाले आहे अशी समजूत करून घेऊन कर्म करणे सोडून देऊ नये. ज्ञानाचा अहंकार होऊ देऊ नये.

ईशावास्योपनिषदातील 7 व्या मंत्रात स्पष्टपणे म्हटले आहे, ज्याला आत्मतत्त्वाचा बोध झाला आहे त्याला ना शोक ना मोह. म्हणजे कोणत्याही प्रकारची आसक्ती न ठेवता आपली कर्तव्ये करायची आहेत. आत्मज्ञानीला कसलीही अभिलाषा नसते.

हया मंत्रात अविद्या हया शब्दाचा उल्लेख आहे ज्याचा अर्थ जे त्रिगुणात्मक कर्म करण्यात गुंतले आहेत, जन्म आणि पुनर्जन्माच्या चक्रात अडकले आहेत असा घेता येईल. अर्धवट ज्ञान हे अज्ञानापेक्षा जास्त धोकादायक असते अशी उक्ती आहे आणि ते आपल्याला अभिमन्यू च्या उदाहरणतून समजले आहे. आणखी दुसऱ्या पद्धतीने अविद्या आणि विद्या ह्यांची मांडणी करता येईल. माण्डुक्योपनिषदातील आत्म्याच्या सुषुप्ती म्हणजे प्राज्ञ स्थितीला अविद्या असे म्हणता येईल. तर तुरिया अवस्थेला विद्या असे म्हणता येईल.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जे लोक अविद्येची उपासना करतात त्यांचा शेवटी (अज्ञानस्वरूप) घोर अन्धकारांत प्रवेश होतो. आणि जे नुसत्या शास्त्रांचे पठण करून, कर्तव्यकर्म न करता, त्यातच रममाण होतात, ते त्याहून जास्त अंधःकारात प्रवेश करतात.

अन्यदेवाहुर्विद्ययाऽन्यदाहुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ 10 ॥

विद्यया अन्यत् एव आहुः अविद्यया अन्यत् आहुः इति धीराणां शुश्रुम ये नः तत् विचक्षिरे।

विद्यया विद्येने विद्या स्त्री. तृ. ए. व.

अन्यत् दुसरे अन्य नपुं. द्वि . ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

आहुः सांगितले आहे ब्रू धातु बोलणे कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ब. व.

अविद्यया अविद्येने अविद्या स्त्री. तृ. ए. व.

अन्यत् दुसरे अन्य नपुं. द्वि . ए. व.

आहुः म्हणतात ब्रू धातु बोलणे कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ब. व.

इति असे अव्यय

धीराणां ज्ञानी पुरुषांचे धीर पुं. ष. ब. व.

शुश्रुम ऐकले आहे श्रु कर्तरि प्रयोगः लिट् लकारः परस्मै पदम् उ. पु. ब. व.

ये जे यद् पुं. प्र. ब. व.

नः आम्हाला अस्मद् च. ब. व.

तत् त्याचे तद् नपुं. प्र. ए. व.

विचक्षिरे व्याख्या करून सांगितले

विचक्ष् धातु स्पष्ट बोलणे कर्मणि लिट् लकार प्र. पु. ब. व.

हया मंत्रात कर्तरि आणि कर्मणि असे दोन्ही प्रयोग वाचायला मिळतात. म्हणजे मंत्र रचित्याने त्यांच्या गुरूंचे बोल हया मंत्रात उद्धृत केले आहेत. यावरून संदर्भासहित लेखनप्रकार त्या काळातही अस्तित्वात होता असे म्हणायचे. मंत्र रचित्याने स्वतःचा बहुवचनी उल्लेख केला आहे म्हणजे ज्यांनी शुक्ल यजुर्वेदाच्या 40 व्या अध्यायाचे म्हणजेच ईशावास्योपनिषदाचे लेखन केले त्यांचे ते सामूहिक लिखाण असू शकते तसेच त्यावर त्यांच्या गुरूजनांना प्रभाव आहे असा निष्कर्षही काढता येतो.

आधीच्या मंत्रात विद्या आणि अविद्या यांचा ढोबळ अर्थ ज्ञान आणि अज्ञान असा न घेता विद्या म्हणजे अविनाशी तत्वाची उमज आणि अविद्या म्हणजे यज्ञकर्माचे ज्ञान असे आपण पाहिले. कार्यकारणभावाचा अभ्यास अतिशय महत्त्वाचा त्यामुळे "कारण आणि परिणामांच्या संबंधाचा" संदर्भ

प्राप्त होतो. हया मंत्रात विद्या आणि अविद्या हयांच्या प्राप्तीची फळे कशी असू शकतात हयावर भाष्य केले आहे. हा मंत्र वाचताना राजा जनकाची आठवण येते. असे म्हटले जाते की राजा जनक हे ऋषी याज्ञवल्क्य आणि अष्टावक्रांचे सुद्धा शिष्य होते. आत्मज्ञान मिळवता मिळवता त्यांनी उत्तम प्रकारे राज्यकारभार सुद्धा केला. हयाच बरोबर पेशव्यांना, कर्मकांडापेक्षा राज्यकारभाराच्या महत्वाविषयी जाणीव करून देणाऱ्या रामशास्त्रींची सुद्धा आठवण येते. ईशावास्योपनिषदातील हा श्लोक आधुनिक काळात देखील अध्यात्म की कर्तव्य

यापैकी कशाला अग्रक्रम द्यायला हवा याबाबत मार्गदर्शक ठरावा.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

विद्येच्या साह्याने दुसरे फळ मिळते असे म्हणतात, अविद्येच्या साह्याने दुसरे फळ मिळते असे म्हणतात, असे आम्ही, ज्यांनी आम्हास याचे आख्यान करून सांगितले त्या बुद्धिमंतांकडून ऐकले आहे.

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥ ११॥

यः विद्याम् च अविद्याम् च तत् उभयम् सह वेद

अविद्यया मृत्युम् ती त्वी विद्यया अमृतम् अश्नुते

यः जो यद् पुं. प्र. ए. व.

विद्याम् विद्या स्त्री. द्वि. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

अविद्याम् अविद्या स्त्री. द्वि. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

उभयम् दोन्ही उभय नपुं. प्र. ए. व.

सह एकत्र अव्यय

वेद जाणतात विद् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् उ. पु. ए. व.

अविद्यया अविद्येने अविद्या स्त्री. तृ. ए. व.

मृत्युम् मृत्यु पुं. द्वि. ए. व.

तीर्त्वा पार करून तृ धातु क्त्वा प्रत्यय

विद्यया विद्येने विद्या स्त्री. तृ. ए. व.

अमृतम् अमृतत्व अमृत पुं. द्वि. ए. व.

अश्नुते प्राप्त करतात अश् धातु स्वादिः कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ए. व.

श्रीराम, श्रीभगवानकृष्ण, गौतम बुद्ध कोणालाही मृत्यू चुकला नाहीत. हया मंत्रात मृत्यू आणि अमृतत्व हया संकल्पनांवर भाष्य केले आहे. हया शब्दांचा अर्थ कसा लावायचा? असे म्हणता येईल की असे श्रेष्ठ पुरुषांना अमरत्व प्राप्त झाले आहे. लोकांच्या मनात कायमचे स्थान म्हणजे अमरत्व, हा विचार मुण्डकोपनिषद् 3.2.7 हया मंत्रात सांगितला आहे. आधीच्या मंत्रात विद्या आणि अविद्या यांचे फळ निरनिराळे असते असे आपण वाचले आहे. विद्या आणि अविद्या यांचा रूढ अर्थाच्या पलिकडचा अर्थ समजून घेतला.

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन।

यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥कठोपनिषद्। 1.2.23॥

हा 'आत्मा' प्रवचन द्वारा किंवा मेधाशक्ति ने, शास्त्रांच्या श्रवणाने प्राप्त होत नाही. हा आत्मा त्यालाच प्राप्त होतो जो त्याला जाणून घेण्याचा प्रयत्न करतो आणि त्यालाच आत्म्याचे खरे स्वरूप समजते.

हया मंत्रात विद्या आणि अविद्या हया दोन्ही मधील फरक सुस्पष्ट होत आहे.

वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात्। तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय॥श्वेताश्वतरोपनिषद्। 3.8॥

मी त्या परम पुरुषाला जाणले आहे जो सूर्यासारखा देदीप्यमान आहे आणि सर्व अन्धकाराच्या पलिकडे आहे जो हे अनुभवतो तो मृत्युपाशातून मुक्त होतो. जन्ममरणाच्या फेऱ्यातून सुटण्याचा हाच मार्ग आहे.

हया मंत्रातील अनुभव शब्द महत्वपूर्ण आहे. ऐकीव माहिती आणि प्रत्यक्ष अनुभव हाच तो फरक. ज्याला आत्मज्ञानाचा अनुभव झाला आहे त्याला आत्मतत्त्व प्राप्त होते. म्हणजेच संत ज्ञानेश्वरांच्या भाषेत अमृतानुभव.

क्षरं त्वविद्या ह्यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः॥ श्वेताश्वतरोपनिषद् 5.1॥

नाशवान जग हे 'अविद्या' आहे, तर अमृत आणि अविनाशी ज्ञान 'विद्या' आहे.

आपण श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 9 व्या अध्यायातील 21 वा श्लोक वाचला आहे. त्यामध्ये श्रीभगवानकृष्णांनी अर्जुनाला स्पष्टपणे सांगितले आहे की आपापल्या पुण्यसंचितानुसार स्वर्गसुखाचा आनंद उपभोगून झाल्यावर ते परत या भूतलावर परत येतात. अशाप्रकारे स्वर्गप्राप्ती साठी जे तीनही वेदांत सांगितलेल्या उक्तीचे अवलंबन करतात आणि परत परत ह्या जगात येत जात राहतात.

अशाच अर्थाचा श्लोक

तावत् प्रमोदते स्वर्गे यावत् पुण्यं समाप्यते। क्षीणपुण्यः पतत्यगिनिच्छन् कालचालितः॥

श्रीमद्भागवतम्-11.10.26

पुण्यकर्म समाप्त होइपर्यंत लोक स्वर्गसुखाचा उपभोग घेत असतात. त्यानंतर मात्र त्यांना परत पाठवले जाते.

ह्याचा अर्थ असा की आपण चांगली कर्मे केली असता त्यांची फळे मिळतात पण ती शाश्वत नसतात, पुनर्जन्म अटळ आहे.

तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम्। तपसा किल्बिषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते॥' मनुस्मृति 12.104॥

तप (तपस्या) आणि विद्या (ज्ञान) एका ब्राह्मणासाठी कल्याणकारी आहे. तपाने पापांचा नाश होतो आणि विद्येने अमृतत्व (मोक्ष) प्राप्त करता येतो.

आधीच्या मंत्रात विद्या आणि अविद्या ह्यांच्या प्राप्तीची फळे निरनिराळी आहेत असे म्हटले होते त्याचे स्पष्टीकरण ह्या मंत्रात मिळाले असे म्हणायला हरकत नाही.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

जो विद्या आणि अविद्या ह्या दोन्हीही एकत्रित पणे जाणतो तो अविद्येच्या साह्याने मृत्यूवर मात करतो तर विद्येच्या साह्याने अमृतत्व प्राप्त करून घेतो.

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽसम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ सम्भूत्याँ रताः ॥ 12 ॥

ये असम्भूतिम् उपासते ते उ अन्धं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूत्याँ रताः ततः भूयः इव तमः

ये जे यद् पुं. प्र. ब. व.

असम्भूतिम् अव्यक्त अज्ञान

असम्भूति पुं. द्वि. ए. व.

उपासते उप+आस् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ब. व.

ते ते तद् पुं. प्र. ब. व.

उ सुद्धा

अन्धम् अज्ञान अन्ध नपुं. प्र. ए. व.

तमः अन्धकार तम पुं. प्र. ए. व.

प्रविशन्ति प्रवेश करतात प्र+विश् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद प्र. पु. ब. व.

ये जे यद् पुं. प्र. ब. व.

सम्भूत्याँ कार्यस्वरूप सम्भूति स्त्री. स. ए. व.

रताः रमतात रत पुं. प्र. ब. व.

ततः त्यानंतर तत पुं. प्र. ए. व.

भूयः पुन्हा

इव जसे अव्यय

तमः अन्धकार तम पुं. प्र. ए. व.

आपल्याला आता चांगलेच कळले आहे की विद्या आणि अविद्या हे दोन विरुद्ध शब्द नाहीत तर ते वेगळे शब्द आहेत. आधीचे तीन मंत्र आणि 12, 13,14 ह्या मंत्रांचा अर्थ एकच आहे मात्र सम्भूत आणि असम्भूत हे दोन शब्द विद्या आणि अविद्या ह्या शब्दांच्या ऐवजी वापरले आहेत. "सराव माणसाला परिपूर्ण बनवतो" ह्या उक्तीप्रमाणे पुन्हा एकदा 9,10, 11 व्या मंत्रांचे अर्थ वेगळ्या शब्दात सांगितलेला दिसतो आहे. तरीसुद्धा सम्भूत आणि असम्भूत ह्या शब्दांचे अर्थ (जे विद्वानांनी लावले आहेत) संभ्रम निर्माण करतात. सम्भूत म्हणजे व्यक्त (ईश्वर) आणि असम्भूत म्हणजे अव्यक्त (ईश्वर) असे म्हणता येईल.

जेव्हा अशी परिस्थिती निर्माण होते त्यावेळी श्रीमद्भगवद्गीतेचा आधार वाटतो. गीतेमध्ये कर्मयोग भक्तीयोग आणि ज्ञानयोग हे आवर्जून विस्ताराने सांगितले आहेत. कर्म करत असता कर्म दोष उत्पन्न होणारच आहे तरी सुद्धा कर्म करत राहिले पाहिजे असेच सांगितले आहे. मात्र कर्मफळाची अपेक्षा नको. भौतिक जगात आपले रोजचे व्यवहार चालू ठेवणे क्रमप्राप्त आहे. म्हणजे फक्त ज्ञान योगाच्या मार्गाने जाता येत नाही. आपल्या पुरते अन्न वस्त्र निवारा तरी आपण स्वतःच मिळवणे अपेक्षित आहे. थोडक्यात ज्ञानयोग आणि कर्मयोगाचा समतोल राखणे आवश्यक.

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासाज्ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।

ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥श्रीमद्भगवद्गीता ॥12.12॥ अभ्यासापेक्षा (भक्ती पेक्षा) ज्ञान श्रेष्ठ आहे, ज्ञानापेक्षा ध्यान श्रेष्ठ,आणि ध्यानापेक्षा कर्मफलांचा त्याग. असा त्याग केल्याने लगेचच शांती प्राप्त होते.

सरतेशेवटी श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 18 व्या अध्यायाचे नाव 'मोक्षसंन्यासयोग' हे सर्व काही सांगून जाते.

उपनिषदांचा अभ्यास करताना सम्भूत म्हणजे निर्माण झालेले असा फक्त मर्यादित अर्थ न घेता ते शाश्वत सुद्धा असले पाहिजे. त्याच्या उलट असम्भूत म्हणजे विनाशकारी असे म्हणता येईल. (तसा उल्लेख 14 व्या मंत्रात आहे.)

यन्मन्यसे ध्रुवं लोकमध्रुवं वा न चोभयम् । सर्वथा न हि शोच्यास्ते स्नेहादन्यत्र मोहजात्॥श्रीमद्भागवतम्-1.13.43

जर तू स्वतः ला अविनाशी आत्मा आणि नश्वर शरीर ह्यांचे मिलन मानतोस तर मग तुला कसल्याही प्रकारचे दुःख नाही झाले पाहिजे. शोक ग्रस्त होण्याचे मुख्य कारणच मुळी आसक्ति आहे जी मोहामुळे उत्पन्न होते.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की जे अव्यक्त ची उपासना करतात ते घोर अंधकारात प्रवेश करतात आणि जे व्यक्त (ईश्वर) मध्ये रममाण असतात ते त्यापेक्षा घोर अंधकारात प्रवेश करतात.

अन्यदेवाहुः सम्भवात् अन्यदाहुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥ 13 ॥

सम्भवात् अन्यत् एव आहुः असम्भवात् अन्यत् आहुः ये नः तत् विचक्षिरे धीराणाम् इति शुश्रुम

सम्भवात् व्यक्तब्रह्म सम्भव नपुं. पं. ए. व.

अन्यत् दुसरे अन्य नपुं. द्वि. ए. व.

एव सुद्धा अव्यय

आहुः म्हणतात ब्रू धातु बोलणे कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ब. व.

असम्भवात् अव्यक्त ब्रह्म असम्भव नपुं. पं. ए. व.

अन्यत् दुसरे अन्य नपुं. द्वि. ए. व.

आहुः म्हणतात ब्रू धातु बोलणे कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् प्र. पु. ब. व.

ये जे यद् पुं. प्र. ब. व.

नः आम्हाला अस्मद् च. ब. व.

तत् त्याचे तद् नपुं. प्र. ए. व.

विचक्षिरे व्याख्या करून सांगितले विचक्ष् धातु स्पष्ट बोलणे कर्मणि लिट् लकार प्र. पु. ब. व.

धीराणाम् ज्ञानी पुरुषांचे धीर पुं. ष. ब. व.

इति असे अव्यय

शुश्रुम ऐकले आहे श्रु धातु कर्तरि प्रयोगः लिट् लकारः परस्मै पदम् उ. पु. ब. व.

ईशावास्योपनिषदातील 10 व्या मंत्राचा अर्थ आपण जाणून घेतला आहेच. त्या मंत्रात अविद्या आणि विद्या असे शब्दप्रयोग केले होते त्याऐवजी ह्या मंत्रात सम्भव आणि असम्भव असे शब्दप्रयोग केले आहेत. दोन्ही मंत्रांमधे आगम शास्त्र प्रणालीचा उल्लेख केला आहे. म्हणजे जे ज्ञान विद्वानांनी आधीच सांगून ठेवले आहे ते जसेच्या तसे मान्य करायचे, त्यामध्ये कोणताही संभ्रम नाही.

आधीच्या मंत्रात असम्भूती ने अंधकार आणि सम्भूती मुळे घोर अंधकार प्राप्त होतो असे म्हटले होते अर्थातच ते शब्दशः घ्यायचे नाही तर ते सदोष असतील तरच असे घडू शकेल. म्हणजे कोणतीही उपासना करण्यामागे आपली भावना शुद्ध असली पाहिजे. नेमके हेच ज्ञानी लोकांनी सांगितले असे ह्या मंत्रात म्हटले आहे.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

कार्य रूपी ब्रह्माच्या उपासनेचे वेगळे फळ मिळते तर अव्यक्त ब्रह्मच्या उपासनेचे वेगळे फळ मिळते असे म्हणतात आम्ही त्या बुद्धीमानांकडून असे ऐकले आहे जे त्यांनी आम्हाला स्पष्ट करून सांगितले.

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयँ सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्याऽमृतमश्नुते ॥ 14 ॥

यः तत् उभयम् सम्भूतिम् च विनाशम् च सह वेद विनाशेन मृत्युम् तीर्त्वा सम्भूत्याम् अमृतम् अश्नुते

यः जो यद् पुं. प्र. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

उभयम् दोन्ही उभय नपुं. प्र. ए. व.

सम्भूतिम् अविनाशी सम्भूति स्त्री. द्वि. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

विनाशम् विनाश पुं. द्वि. ए. व.

च सुद्धा अव्यय

सह एकत्र अव्यय

वेद जाणतात विद् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् उ. पु. ए. व.

विनाशेन विनाशी उपासनेने विनाश पुं. तृ. ए. व.

मृत्युम् मृत्यूला मृत्यु पुं. द्वि. ए. व.

तीर्त्वा पार करून तृ धातु क्त्वा प्रत्यय

सम्भूत्याम् अविनाशी उपासनेत सम्भूति स्त्री. स. ए. व.

अमृतम् अमरत्व अमृत पुं. द्वि. ए. व.

अश्नुते प्राप्त करतात अश् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः आत्मने पदम् प्र. पु. ए. व.

असम्भूति असंभव आणि विनाश हया सर्व संज्ञा एकाच स्थितीला निर्देशित करतात. त्याउलट संभूति म्हणजे दिव्यत्व, नित्य अविनाशी. छान्दोग्योपनिषदात याचे ब्रह्मानुभूती असे वर्णन आहे.

कठोपनिषदात श्रेयस आणि प्रेयस असे शब्द वापरले आहेत. श्रेयस म्हणजे ज्ञान प्रेयस म्हणजे अज्ञान.

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति धीरः।

श्रेयो हि धीरोऽभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो योगक्षेमाद्वृणीते ॥कठोपनिषद् 1.2.2॥

श्रेयस आणि प्रेयस दोन्हीही माणसाच्या वाट्याला येतात, बुद्धीमान व्यक्ती दोन्हीची पारख करतात. विद्वान श्रेयस मार्ग निवडतात तर मंदबुद्धी प्रेयस मार्ग निवडतात.

हया मंत्रातील विनाश हा शब्दप्रयोग आपल्या मध्ये असणाऱ्या दोषांसाठी वापरला आहे. जसे पतंजली योगसूत्रात 'योगश्चित्तवृत्ती निरोधः' असे म्हटले आहे.

कर्मजान्विद्धि तान्सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे॥श्रीमद्भगवद्गीता। 4.32॥

कर्मातून उत्पन्न होणाऱ्या यज्ञांना तू जाण, हे ज्ञान तुला कर्मबंधनातून मुक्त करेल.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

अविनाशी तत्व आणि विनाशी तत्व, जो हे दोन्ही जाणतो तो विनाशी तत्वाने मृत्यूला पार करून जातो तर शाश्वत तत्वाने अमृत तत्व अनुभवतो.

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

तत्त्वं पूषन्नपावृणु सत्यधर्माय दृष्टये ॥ 15॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्य मुखम् अपिहितम् पूषन् सत्यधर्माय तत् त्वम् दृष्टये अपावृणु

हिरण्मयेन सुवर्णाच्या चकाकण्याने हिरण्मय पुं. तृ. ए. व.

पात्रेण पात्राने पात्र नपुं. तृ. ए. व.

सत्यस्य आत्मस्वरूपाचे सत्य नपुं. ष. ए. व.

मुखम् मुख नपुं. प्र. ए. व.

अपिहितम् झाकले आहे अपि+धा धातु धारण करणे +क्त प्रत्यय नपुं. प्र. ए. व.

पूषन् हे सूर्यदेव पूष् धातु + शतृ प्रत्यय

सत्यधर्माय सत्य हाच धर्म आहे त्याला सत्यधर्म पुं. च. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

त्वम् युष्मद् प्र. ए. व.

दृष्टये दिसावे म्हणून दृष्टि स्त्री. च. ए. व.

अपावृणु उघड अप+आङ्+वृ धातु आच्छादन करणे कर्तरि प्रयोगः लोट् लकारः परस्मै पदम् म. पु. ए. व.

हया मंत्रातील सुरवातीचे शब्द काहीसे बुचकळ्यात टाकणारे आहेत. लौकिक अर्थाने आपण सूर्यप्रकाशात गोष्टी स्पष्ट दिसतात असे म्हणतो. श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 5 व्या अध्यायातील 16 व्या श्लोकात ज्ञानाने जीव प्रबुद्ध होतो हे सांगताना सूर्याची उपमा दिली आहे. पण हया मंत्रात सोनेरी प्रखर तेजाने सत्य झाकले गेले आहे असे म्हटले आहे.

प्रत्येक व्यक्तीला दोन व्यक्तीमत्त्व असतात. एक सार्वजनिक असते पण दुसरे अतिशय वैयक्तिक. कधीकधी हया दोन्ही बाजू दोन टोकाच्या असू शकतात. म्हणजे दिवसा सूर्यप्रकाशात आपल्याला जे दिसते तेच रात्रीच्या अंधारात असेल असे नाही. हिरण्मय म्हणजे सोन्यासारखे चकाकणारे. सोने म्हणजे संपत्ती, ऐश्वर्य. हया चकाकणाऱ्या भौतिक जगात सत्य झाकले गेले आहे असे ऋषी आपल्याला सांगत आहेत. पूषन् म्हणजे समृद्धि, विकास आणि पालनपोषणाचे प्रतीक. सूर्यदेवाचे नाव. सूर्यप्रकाशाशिवाय ही सृष्टी जिवंत राहू शकत नाही. पालनपोषण करणारा सूर्यदेव हे तर वैज्ञानिक सत्य.

सूर्य म्हणजे समतेचे प्रतिक. कोणाकडून कसल्याही परतफेडीची अपेक्षा न ठेवता सर्वांना सारखाच प्रकाश देणारा. सूर्याचे वैशिष्ट्य सांगणारे पूषन् आणि हिरण्मय, हया दोन्ही शब्दांचा चपखल वापर करून ऋषींनी ही मंत्ररचना केली आहे.

हया मंत्रात सत्यधर्म असा शब्द वापरला आहे म्हणजे सत्याची उपासना हाच धर्म.

सत्यावरचे आवरण काढून टाकण्यासाठी सत्याची प्रार्थना केली आहे.

समूलो वै एष परिशुष्यति यो अनृतं अभिवदति"॥ प्रश्नोपनिषद् 16.1॥

जो व्यक्ति असत्य बोलतो तो समूळ नष्ट होतो.

सत्यं ज्ञानं अनन्तं ब्रह्म' तैत्तरीयोपनिषद 2.1॥

सत्य ज्ञान आणि अनंत ब्रह्म आहे.

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन मूढम्।

अयं लोको नास्ति पर इति मानी पुनः पुनर्वशमापद्यते मे ॥ कठोपनिषद् 1.2.6॥

बालबुद्धी असलेला आणि धनाच्या झगमगाटाने मोहित झालेल्या अविवेकी माणूस हेच खरे जग आणि दुसरे जग नाहीच असे समजतो, तो पुनर्जन्माच्या विळख्यात सापडतो.

जो आत्मतत्त्वाला लख्ख पाहू इच्छितो तो सूर्यदेवाकडे साकडे घालत आहे.

श्रीमद्भगवद्गीतेच्या 3 व्या अध्यायातील 38, 39 व्या श्लोकांची येथे प्रकर्षाने आठवण येते. ज्यामध्ये असे म्हटले आहे की ज्ञान आपल्या मनातील काम क्रोध इच्छा यामुळे झाकोळून गेलेले असते.

हया मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हिरण्मय पात्राने सत्याचे मुख झाकले गेले आहे. सत्य धर्माचा दृष्टांत होण्यासाठी हे पूषन् तू ते उघड कर.

पूषन्नेकर्षे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः ।

यते रूपं कल्याणतमं तत्ते पश्यामि योऽसावसौ पुरुषः सोऽहमस्मि ॥ 16 ॥

पूषन् एक ऋषे यम सूर्य प्राजापत्य व्यूह रश्मीन् समूह तेजः यत् ते कल्याणतमम् रूपम् तत् ते पश्यामि यः असौ असौ पुरुषः सः अहम् अस्मि।

पूषन् भरणपोषण करणारा

एक ऋषे एकमेव

यम नियमन करणारा

सूर्य

प्राजापत्य ब्रह्मदेवाचे अपत्य

व्यूह वेगळे कर वि+ऊह् धातु तर्क करणे कर्तरि लोट् लकार म. पु. ए. व.

रश्मीन् किरणे रश्मि पुं. द्वि. ब. व.

समूह एकत्र सम+ऊह् धातु

तेजः प्रकाश तेज पुं. प्र. ए. व.

यत् जे यद् पुं. प्र. ए. व.

ते तुङ्गे युष्मद् ष. ए. व.

कल्याणतमम् कल्याणकारी कल्याणतम नपुं. द्वि. ए. व.

रूपम् रूप नपुं. द्वि. ए. व.

तत् ते तद् नपुं. प्र. ए. व.

ते तुङ्गे युष्मद् ष. ए. व.

पश्यामि पाहतो दृश् धातु कर्तरि प्रयोगः लट् लकारः परस्मै पदम् उ. पु. ए. व.

यः जो यद् पुं. प्र. ए. व.

असौ हा अदस् पुं. प्र. ए. व.

असौ हा अदस् पुं. प्र. ए. व.

पुरुषः पुरुष पुं. प्र. ए. व.

सः तो तद् पुं. प्र. ए. व.

अहम् मी अस्मद् प्र. ए. व.

अस्मि आहे अस् धातु कर्तरि लट् लकार परस्मैपद उ. पु. ए. व.

महर्षी याज्ञवल्क्यांनी सूर्याची आराधना केली, आणि या भक्तीमुळेच त्यांना सूर्यापासून वेदांचे ज्ञान प्राप्त झाले, अशी कथा प्रचलित आहे. सूर्यदेवांनी याज्ञवल्क्यांना यजुर्वेदाचे ज्ञान दिले.

सूर्यदेव आणि महर्षी याज्ञवल्क्य यांच्यातील संबंध हा वैदिक परंपरेतील एक महत्वाचा गुरु-शिष्य संबंध मानला जातो.

हया मंत्राच्या आशयाचे तीन भाग आहेत.

पहिला भाग म्हणजे पूषन् देवांची स्तुती. महर्षी याज्ञवल्क्यांनी स्तुती करताना अनेक विशेषणे वापरली आहेत. असे स्तुतीपर वर्णन वैज्ञानिक दृष्ट्या सुद्धा बरोबर आहे असे म्हणता येईल.

पूषन् हया शब्दाचा अर्थ आपण आधीच्या मंत्रात वाचला आहे.

पुष्णामि चौषधीः सर्वाः ॥श्रीमद्भगवद्गीता॥ 15.13॥समस्त औषधी वनस्पतींचे पोषण मी करतो असे श्रीभगवानकृष्णांनी म्हटले आहे.

सूर्य केवळ प्रकाश देत नाही तर सूर्यप्रकाशावर पृथ्वीवरील जीवसृष्टी अवलंबून आहे हे वैज्ञानिक सत्य होय, म्हणजेच मृत्यू सुद्धा. आपली हाडे मजबूत ठेवणारा सूर्य.

ऋष् धातु निरीक्षण करणे ह्या पासून तयार झालेला शब्द एकर्षि म्हणजे एकमेव. पृथ्वीवर अशी कोणतीच जागा नाही जेथे सूर्यकिरण पोहोचू शकत नाहीत. असा तो एकमेव तारा, सर्व सृष्टीचे निरीक्षण करणारा आणि पोषण करणारा.

याज्ञवल्क्यांचे गुरु म्हणजे सूर्यदेव. गुरुचे शिष्याकडे लक्ष असते म्हणूनच ते आपल्या शिष्यासाठी काही नियम घालून देत असतात. ते नियम पाळण्यासाठी ते शिष्याला प्रवृत्त सुद्धा करत असतात. अशा सूर्याला निर्माण कोणी केले? त्याचे उत्तर आहे अर्थात ब्रह्माने.

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान्।

मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी॥श्रीमद्भगवद्गीता॥ 10.21॥

श्रीभगवानकृष्ण अर्जुनाला सांगत आहेत की तेजस्वी किरणे असलेला सूर्य मीच आहे.

अशाप्रकारे 5 विशेषणांनी सूर्यदेवांची स्तुती करून झाल्यावर मंत्राच्या दुसऱ्या भागात, ऋषी सूर्यदेवाला आवाहन करत आहेत.

पुन्हा येथे वैज्ञानिक सत्य वाचता येते. सूर्याच्या गाभ्याचा अभ्यास करायचा झाला तर त्याची किरणे आवरून घेणे गरजेचे आहे.

सूर्यकिरणांना ज्ञान किरणे असे सुद्धा म्हटले जाते. म्हणजे ऋषींना आपल्या गुरू कडून अधिक ज्ञान प्राप्त करून घ्यायचे झाल्यास सर्वत्र पसरलेले ज्ञान एकत्र केल्यास जास्त सोपे जाईल.

(आधीच्या मंत्राचा संदर्भ घेऊन) (सोनेरी प्रखर तेजाने सत्य झाकले गेले आहे) ऋषी सूर्यदेवाला आवाहन करत आहेत की तुझे तेज तू गोळा करून घे.

असे केल्यानंतर ऋषींना सूर्यदेवांच्या कल्याणकारी रूपाचा दृष्टान्त झाला आहे. आत्म्याला पहायचे नसते, त्याला स्पर्श करायचा नसतो. त्याला फक्त अनुभवायचे असते.

अपि च संराधने, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ब्रह्म सूत्र॥ 3.2.24॥

समाधी अवस्थेतच प्रत्यक्ष ब्रह्माचे ज्ञान होते.

ब्रह्म जाणणारे स्वतःच ब्रह्म होतात हे ह्या मंत्रात सुद्धा सांगितले आहे.

सूर्याच्या ठायी असणारा पुरुष आणि ऋषींच्या अंतरंगात असणारा पुरुष एकच अशी अनुभूती झालेल्या क्षणाचे वर्णन म्हणजे ह्या मंत्राचा तिसरा भाग.

ह्या मंत्राचा थोडक्यात अर्थ असा की

हे एकमेव असा पोषणकर्ता, सर्व नियामक, प्रजापतीचे अपत्य सूर्य तुझ्या किरणांना आवरून घे, त्यांचे तेज गोळा करून ठेव, त्यामुळे तुझे कल्याणकारी रूप मी पाहतो. जो हा पुरुष आहे, तो मी आहे.

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मांतं शरीरम् । ॐ क्रतो स्मर कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥ 17 ॥

अथ वायुः अनिलम् अमृतम् इदम् शरीरम् भस्मान्तम् स्मर क्रतो स्मर कृतम् स्मर क्रतो स्मर कृतम्

अथ आता अव्यय

वायुः प्राण वायु पुं. प्र. ए. व.

अनिलम् जागरूक अनिल अन्+इलच् नपुं. द्वि. ए. व.

इल् धातु झोपणे

अमृतम् अविनाशी अमृत नपुं. द्वि. ए. व.

इदम् हे

शरीरम् शरीर नपुं. द्वि. ए. व.

भस्मान्तम् भस्मसात होणार आहे भस्मान्त नपुं. द्वि. ए. व.

ॐ अव्यय

स्मर स्मरण कर स्मृ धातु कर्तरि लोट् लकार म. पु. ए. व.

क्रतो कर्म करणारा कृ धातु करणे +क्तु

कृतम् कर्म कृत नपुं. द्वि. ए. व.

स्मर क्रतो स्मर कृतम्

हया मंत्रात ऋषी त्यांच्या मरणाची वाट पहात आहेत किंवा त्यांना त्यांच्या मरणाची ओढ लागली आहे असे म्हणता येईल. मृत्यू ची चाहूल ऋषींना दुःखी तर अजिबातच करत नाहीये उलट दिव्यत्वाकडे जाण्याची संधी म्हणजे मृत्यू. त्या मनस्थितीत हा मंत्र रचला गेला आहे. आता शेवटचे किती श्वास शिल्लक राहिले आहेत, त्याची कल्पना नाही. आत्मा अविनाशी आहे हे आता स्पष्ट झाले आहे. पण हया नश्वर शरीराची योग्य ती व्यवस्था लागली पाहिजे. आत्मतत्त्वाचे ज्ञान झाले आहे. आतापर्यंत केलेल्या कर्मांचा आढावा घेतला जात आहे. अशा सर्व परीस्थितीत काही महत्त्वाचे मुद्दे हया मंत्रात सांगितले आहेत.

हया जड शरीरातून प्राणवायू ची गती स्थगित होणार आहे. असा हा वायू जो फक्त शरीरापुरता मर्यादित होता तो आता अमर्याद अशा अनिल मध्ये मिसळून जाणार आहे. म्हणजे त्या आत्म्याचे स्वतः चे अस्तित्व संपुष्टात येणार आहे. हया अनुषंगाने आपला आत्मा वायू रूप म्हणजे वहन करता येण्यासारखा आहे असे सांगितले आहे. मृत्यू समयी कोणते विचार आपल्या मनात असावे हयाचे चिंतन हया मंत्रात केले आहे. ॐ चे स्मरण केले पाहिजे. यं यं वापि स्मरन्भावं त्याजत्यन्ते कलेवरम् ।

तं तमेति कोणतेय सदा तद्भावितः ॥श्रीमद्भगवद्गीता ८.६॥

मृत्यूच्या वेळी शरीर सोडताना ज्याची आठवण येते, त्या चिंतनात नेहमीच तल्लीन राहून, ती स्थिती प्राप्त होते.

जो व्यक्ति परमेश्वराच्या इतक्या जवळ पोहोचला आहे त्याच्या मनात इतर कोणतेही विचार येत नाहीत.

"अहं स्मरामि मद्भक्तं नयामि परमां गतिम्"॥ वराह पुराण॥

मी स्वतः माझ्या भक्ताचे स्मरण करतो आणि त्याला (मोक्ष किंवा) अंतिम गती प्राप्त करून देतो.

ऋषी ह्या मंत्रात असे म्हणतात की

आता हे शरीर भस्मसात होऊन गेल्यावर (प्राण)वायू अविनाशी तत्वात विलीन होतो. हे ॐ! केलेल्या कर्मांचे स्मरण कर. केलेल्या कृत्यांचे स्मरण कर.

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान् विश्वानि देव वयुनानि विद्वान् ।

युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां ते नमउक्तिं विधेम ॥ १८॥

अग्ने अस्मान् राये सुपथा नय देव विश्वानि वयुनानि विद्वान् अस्मत् जुहुराणाम् एनः युयोधि ते भूयिष्ठाम् नमउक्तिम् विधेम

अग्ने अग्नि संबोधन

अस्मान् आम्हाला अस्मद् द्वि. ब. व.

राये ऐश्वर्यासाठी रै पुं. च. ए. व.

सुपथा उत्तम मार्गा ने सुपथिन् पुं. तृ. ए. व.

नय घेऊन चल नी धातु घेऊन जाणे लोट् लकार म. पु. ए. व.

देव देव संबोधन ए. व.

विश्वानि समस्त विश्व नपुं. द्वि. ब. व.

वयुनानि सर्व कर्माना वयुन वय+उनन नपुं. द्वि. ब. व.

विद्वान् जाणकार विद्वस् पुं. प्र. ए. व.

अस्मत् आमचे अस्मद् पं. ब. व.

जुहुराणाम् कुटिल जुहुराण नपुं. द्वि. ए. व.

हुच्छ धातु कुटिल असणे +सन् प्रत्यय

एनः पाप एनस् नपुं. द्वि. ए. व.

युयोधि दूर करावे युध् धातु लोट् लकार म. पु. ए. व.

ते तुमचे युष्मद् च. ए. व.

भूयिष्ठाम् अधिक भूयिष्ठ स्त्री. द्वि. ए. व.

नमउक्तिम् नमस्कार नमउक्ति नम्रता पूर्वक स्त्री. द्वि. ए. व.

नमस् अव्यय

विधेम सेवा करतो विध् धातु विधान करणे तुदादिः कर्तरि प्रयोग विधिलिङ् लकार परस्मैपद उ. पु. ब. व.

ईशावास्योपनिषदातील हा शेवटचा मंत्र.

हया मंत्रात अग्नीदेवाला आवाहन केले आहे कारण आधीच्या मंत्रात आपण वाचले आहे की अग्नी मुळे शरीर भस्मसात् झाले असता प्राण आसमंतात विलीन होतात. अग्नीचे दुहेरी कार्य आहे. एकीकडे अन्न शिजवणे, ऊब देणे आणि दुसरीकडे वाईट गोष्टी भस्मसात् करणे. राये म्हणजे धन. पण आता परलोकातील ऐश्वर्य अपेक्षित आहे. हा मंत्र निश्चितच परलोकातील आत्म्याच्या प्रवासाबद्दल भाष्य करत आहे. अग्नी आपल्याला मार्ग सुद्धा दाखवतो. शरीरातून बाहेर पडून आत्म्याची दिव्यत्वात विलीन होण्याची प्रक्रिया सुरू आहे. त्यासाठी योग्य मार्गदर्शन मिळावे (पुनर्जन्माची लालसा उत्पन्न होऊ नये असा विचार असावा) व आमच्यातील पापांचा नायनाट करावा. अशी ऋषींची मनोमन इच्छा आहे. म्हणून हया मंत्रात ते असे म्हणतात की

हे अग्नी आम्हाला चांगल्या मार्गाने धनाकडे घेऊन चल. हे सर्व ज्ञानांचा जाणकार, आमच्या पापां बरोबर पुन्हा पुन्हा युद्ध कर, आम्ही आपल्याला वारंवार विनयपूर्वक सादर प्रणाम करतो.
